

Lepenski Vir – mellan floden och skogen

En uppsats om en mesolitisk bosättning i förändring.

Lunds universitet
Institutionen för arkeologi
ARK HT 2007
Nova-Jeanette Nilsson
Handledare: Dominic Ingemark

Abstract: This essay deals with the ideas of social change in the Iron Gates Gorge site of Lepenski Vir during the Mesolithic. The change from a mainly fish-based subsistence strategy to a strategy that came to rely more on hunting and later domesticated animals could have been the onset of the social change that is noticeable in the material culture from the site. The essay is divided in two main segments. The first consists of a case-study based on three themes that describes and searches for changes in the subsistence-, settlement- and burial practises during the Mesolithic and beginning of the Neolithic phases, and the second part analyses the results from the case-study. It is primarily the idea of transformations and reproductions of traditions that will be dealt with in the analysis which is facilitated by a theoretic structure based on and inspired by the works of Emilé Durkheim and Anthony Giddens.

Ett stort tack till min handledare Dominic Ingemark för goda råd, uppskattad hjälp och uppmuntran under uppsatsarbetet.

INLEDNING	1
PRESENTATION	1
PROBLEMFORMULERINGAR	2
AVGRÄNSNINGAR	2
DISPOSITION	3
FORSKNINGSLÄGE	4
TEORETISKA RAMVERK OCH METODIK	6
UNDERSÖKNING OCH ANALYS	10
LEPENSKI VIR – EN FALLSTUDIE	10
NÄRINGSBAS OCH NÄRINGSSTRATEGI	11
PROTO-LEPENSKI VIR – LEPENSKI VIR I	12
LEPENSKI VIR II	13
LEPENSKI VIR III	14
SAMMANFATTNING	14
BOSÄTTNING, ARKITEKTUR OCH BILDSPRÅK	15
PROTO-LEPENSKI VIR – LEPENSKI VIR I	15
LEPENSKI VIR II	20
LEPENSKI VIR III	22
SAMMANFATTNING	23
GRAVSKICK	24
PROTO-LEPENSKI VIR – LEPENSKI VIR I	24
LEPENSKI VIR II	26
LEPENSKI VIR III	26
SAMMANFATTNING	26
TRADITION OCH FÖRÄNDRING I LEPENSKI VIR – EN ANALYS	28
AVSLUTANDE DISKUSSION OCH SAMMANFATTNING	33
VIDARE FORSKNING	34
BIBLIOGRAFI	35

INLEDNING

Presentation

Lepenski Vir var en mesolitisk-neolitisk bosättning som troligtvis beboddes av komplexa tidvis bofasta jägar-samlar-fiskarsamhällen. under tre faser mellan 7000–4800 f.Kr.¹ Lepenski Virs första två faser, Proto-Lepenski Vir-Lepenski Vir I och Lepenski Vir II, räknas som mesolitiska och den sista, Lepenski Vir III, anses vara neolitisk och av delar av forskningen en helt ny kultur. Lepenski Vir låg på vad som i dag är den serbiska sidan av Donau i den så kallade Järnportsregionen (Đerdap). Området i allmänhet, och då kanske särskilt Lepenski Vir, har sedan platsen grävdes ut under 1960- och 1970-talet varit föremål för ett stort intresse inom arkeologin på grund av bosättningens långa kontinuitet och för sin speciella materiella kultur med uttrycksfulla skulpturer och en särpräglad arkitektur.

Lepenski Vir var också av dessa skäl ett lämpligt studieobjekt för uppsatsen, som har ägnats åt att tydliggöra de sociala förändringar av traditioner som kan ha skett inom ett förhistoriskt samhälle och som kan ha avspeglat sig i den materiella kulturen. Bosättningen Lepenski Vir har tidigare studerats främst ur ett övergångsperspektiv mellan det mesolitiska Lepenski Vir II och det neolitiska Lepenski Vir III. Särskilt kontakter mellan Lepenski Vir och jordbrukande samhällen i regionen har beskrivits i den arkeologiska forskningen då dessa kan ha funnits redan från 6500 f.Kr.² men genom uppsatsens fallstudie och påföljande analys önskar uppsatsförfattaren visa att det även skedde interna förändringar inom många aspekter av det mesolitiska Lepenski Vir, vilka gjorde att bosättningen hade förändrat stora delar av sin karaktär redan innan möjliga kontakter med jordbrukande kulturer kan ha skett.

Fig. 1. Utsikt från Lepenski Vir över Donau.

¹ Den absoluta dateringen av Lepenski Vir är ibland ifrågasatt. Flertalet av författarna som används i uppsatsen beskriver detta. Den kronologi som används i uppsatsen är dock den mest etablerade.

² Tringham 2000, s. 10.

Problemformuleringar

Det huvudsakliga syftet med uppsatsen är att lyfta fram hypotesen att det skedde interna förändringar i Lepenski Virs sociala system i samband med en ökad arbetsdelning inom näringsstrategierna under mesolitikum. Med sociala system avses hur förhållandet mellan grupper inom Lepenski Vir kan ha sett ut, och det är förändringar inom näringsbas, bosättning och gravskick som undersöks i fallstudiens tre temata. Dessa tre temata har valts eftersom att de tillsammans ger en relativt sammansatt bild av livet i Lepenski Vir och att det är rimligt att anta att förändringar i samhället går att se i de materiella spår som kan ha lämnats inom dessa områden. Samhällsförändringar borde nämligen ha påverkat den *sociala reproduktion* av traditioner som fanns inom olika delar av Lepenski Virs struktur, vilket i sin tur bidrog till en *social transformering*. Dessa båda begrepp kommer att presenteras utförligare längre fram.

Problemformuleringarna, presenterade nedan, avser möjliggöra en komplex och stimulerande analys, men även avgränsa undersökningsområdet och möjliggöra vidare studier inom samma område.

- **Hur förändrades Lepenski Vir inom de tre studieområdena näringsbas, bosättning och gravskick under de mesolitiska faserna?**
- **Hur kan dessa förändringar påvisa en social reproduktion av traditioner eller en social transformering i Lepenski Vir?**

Det är alltså möjliga sociala förändringar under mesolitikum som undersöks och sedan analyseras i uppsatsen – inte övergången till neolitikum eller till jordbruket, även om de sociala förändringarna kan ha påverkat eller påverkats av kontakten med jordbrukande kulturer. Problemställningen ovan diskuteras löpande genom arbetet och den tas upp i den avslutande diskussionen och sammanfattningen, där den också bemöts.

Avgränsningar

På grund av arbetets omfång kommer de teoretiska och metodiska ansatserna uteslutande att appliceras på fallstudiens tre temata. Eftersom huvudsyftet med uppsatsen är att studera vilka sociala förändringar som kan ha skett främst under de mesolitiska faserna I och II kommer varje tema att fokusera på dessa faser men även innehålla en kortare översikt över fas III. Detta för att dessa temata och periodbeskrivningar tillsammans bör ge en komplex bild av Lepenski Vir, men även för att uppsatsens omfång och plattform inte tillåter vidare utvecklingar. Eftersom Lepenski Vir låg i det nuvarande Serbien är den litteratur som har

använts i uppsatsen i många fall först publicerad på serbiska och översatt, i vissa fall av de olika serbiska författarna själva, till engelska. Därför har litteraturvalet inte påverkats av språkliga faktorer.

Lepenski Vir har av olika forskare betecknats som epipaleolitisk, protoneolitisk, mesolitisk och tidig-neolitisk.³ I uppsatsen kommer Proto Lepenski Vir–Lepenski Vir II genomgående att betecknas som mesolitiska och Lepenski Vir III att betecknas som neolitiskt. En mer utförlig kronologi presenteras i anslutning till fallstudien.

Slutligen några ord om de teoretiska ramverk som används i uppsatsen och som baseras på sociologiska forskningsskolor. Sociologiska teoribildningar behandlar ofta förändringar mellan det äldre och det moderna samhället och baseras inte sällan på urbana miljöer. De sociologer vars forskning används här tillhör delvis denna kategori. Därför används endast de teoretiska ramverk som kan anpassas till en förhistorisk kontext och i annat fall kommer en förklaring att ges.

Disposition

Efter presentation, frågeställningar och avgränsningar som gavs ovan, fortsätter uppsatsen efter dispositionen med forskningsläget. Där presenteras dels den arkeologiska forskning som bedrivits om Lepenski Vir, dels de forskare vars litteratur används och diskuteras i uppsatsen. Därefter följer ett stycke som behandlar de teoretiska ramverken, där de teoretiska ansatserna och dess användningsområde i uppsatsen presenteras och diskuteras tillsammans med en kortare översikt över den aktuella terminologin. Eftersom uppsatsen behandlar reproduktioner och förändringar av traditioner som avspeglas i den materiella kulturen, har det varit särskilt viktigt att ge uppsatsen ett upplägg som tydligt sammanlänkar fallstudien Lepenski Vir med de teoretiska ansatserna. Av den anledningen består undersökningen av två delar, där den första utgörs av fallstudien och den andra av en analys av denna. Fallstudien som avser att ge en presentation och överblick över förändringar i de materiella spår som lämnades i Lepenski Vir är, som nämndes ovan, tematiserad i *näringsbas och näringsstrategi, bosättning, arkitektur och bildspråk* samt *gravskick*, som var för sig avslutas med en kortare sammanfattning. Uppsatsen fortsätter sedan med den andra huvuddelen, *Tradition och förändring i Lepenski Vir*. I denna del av undersökningen kommer fallstudien att föras samman med den teoretiska ansatsen och analyseras. Resultaten av analysen diskuteras och sammanfattas sedan i uppsatsens sista del. Uppsatsen avslutas med en kortare översikt över möjlig vidare forskning.

³ Radovanović 1996, s. 12.

Forskningsläge

Efter utgrävningarna i området kring Järnporten, som startade på 1960-talet, har alltså Järnportsregionen och då särskilt Lepenski Vir varit föremål för en omfattande forskning, både serbisk och internationell. Den serbiska professorn i arkeologi Dragoslav Srejović bör lyftas fram då det var han som ledde utgrävningarna i Lepenski Vir och även bedrev en ansenlig forskning kring bosättningen samt regionen i stort. Srejović var också en del av den intensiva debatt som fördes kring regionens ursprung och betydelse i den neolitiska transformationen. Eftersom uppsatsen inte ägnas åt interaktioner mellan kulturer/samhällen, men ändå baseras på litteratur som till stora delar behandlar detta, kommer endast en översikt över denna forskning att ges nedan. Förutom Lepenski Virs materiella arv har forskningen generellt lagt stor vikt vid den möjliga interaktionen, utbytet och även de potentiella konflikterna mellan områdets traditionella jägar-samlarkulturer som Lepenski Vir och de tidiga bofasta jordbrukskulturer, som Starčevo-Criș. Tidiga jordbrukande grupper som Starčevo-Criș fanns möjligtvis i regionen före 6500 f.Kr., alltså samtida med Lepenski Vir I. Framst är det Dragoslav Srejović, John Chapman, Borić Dušan, Mirjana Roksandic, Ruth Tringham och Marek Zvelebil som har beskrivit dessa kontakter och konflikter.

Sammantaget kan det sägas att forskning kring Lepenski Vir sedan 1970-talet har präglats av brist på konsensus mellan olika forskarlager. Detta är också i hög grad tydligt när det gäller hur övergångsfasen mellan mesolitikum och neolitikum kan ha sett ut, både vad gäller faktisk datering och vilken betydelse Lepenski Vir hade för etableringen av jordbruket i regionen.⁴ Som nämnts tidigare har forskningen om Järnportsregionen främst lyft fram Lepenski Vir, vars storlek, kontinuitet och komplexitet särskiljer platsen från omkringliggande bosättningar, även om de delvis samtida bosättningarna Vlasac, Padina, Schela Cladovei och Starčevo-Criș har blivit analyserade och satta i relation till varandra (se fig. 2 för karta över dessa bosättningar). I debatten gällande vilken form och betydelse dessa kontakter mellan olika kulturgrupper hade kan alltså två huvudsakliga perspektiv utkristalliseras; det första stödjer teorin som innebär att jägar-samlar-fiskarkulturer som Lepenski Vir och jordbrukande kulturer som Starčevo-Criș gick upp i varandra, och det andra menar att Lepenski Vir och liknande kulturer i området i stället utplånades av kulturer som Starčevo-Criș vilka kolonialiserade området. Det råder följaktligen en viss konsensus om att någon form av interaktion pågick mellan olika kulturgrupper, även om det saknas enighet över hur denna interaktion såg ut och vad den innebar för de respektive kulturerna.⁵ John Chapman har

⁴ Radovanović 1996, s. 11–12.

⁵ Tringham 2000.

forskat mycket kring kontakter och interaktion och menade i *Social Power in the Iron Gates Mesolithic* från 1993 att det var s.k. kin alliances och social interaktion mellan icke-agrara och agrikulturella grupper i området kring Lepenski Vir som, tillsammans med sociala förändringar inom Lepenski Vir, sakta urholkade de förstnämndas självständighet och slutligen ledde till att den ursprungliga icke-agrara livsstilen och ideologierna slogs ut av de agrara.⁶ Uppsatsen tar alltså fasta på just de sociala förändringar som ägde rum före dessa eventuella mellan-kulturella kontakter/konflikter men undersökningsområdet sträcker sig inte till att studera kontakter närmare. Under de senare årtiondena har det inom den forskning som ägnas åt interaktion skett en ökad fokusering på konfrontationer, ofta våldsamma, i området kring Järnporten. Det finns vissa arkeologiska spår som kan stödja en teori om våldsamma interaktioner⁷ vid gränsområden i sydöstra Europa och vid Lepenski Vir, bland andra Marjana Rocsandic har skrivit om detta och problematiserat begreppet förhistoriska krig i regionen. Dessa frågor är dock både omdebatterade och ofta mycket komplexa och därför tas denna problematik inte upp i detta forum.

Även debatten kring vilken funktion Lepenski Vir som bosättning egentligen hade har varit föremål för en viss kontrovers. Delar av forskningen pekar på att platsen, troligtvis periodvis, beboddes av jägar-samlar-fiskare, medan andra delar menar att Lepenski Vir endast var ett basläger med en eventuell ceremoniell funktion.⁸ Forskningen om förändringar i traditioner inom det mesolitiska Lepenski Vir är inte lika omfattande i jämförelse med forskning om bosättningens relation till och betydelse för jordbrukets etablering, vilket var skälet till ämnesvalet för uppsatsen. Den forskning som finns om Lepenski Vir ur ett socialt perspektiv är främst författad av John Chapman, Alasdair Whittle, Ruth Tringham och Borić Dušan som i sin respektive forskning på olika vis närmat sig och diskuterat social förändring i Lepenski Vir och hur den har manifesterat sig i den materiella kulturen. Dragoslav Srejović och Marjana Radovanovics detaljerade utgrävningsrapporter och fallstudier har det största materialredovisande innehållet och har därför används som utgångspunkt för främst fallstudien.

⁶ Chapman 1993 s. 70–72.

⁷ Det kan vara intressant att notera att stora delar av just denna forskning var samtida med, eller kom efter, kriget i och upplösningen av Jugoslavien.

⁸ Whittle bland andra för detta resonemang.

Teoretiska ramverk och metodik

Även om arkeologisk teori som betonar sociala faktorer ända sedan 1960-talet, och kanske främst under senare år, blivit mer central och avancerad (exempelvis Brian Hayden, Ian Hodder, Colin Renfrew, John Chapman med flera), har det även förts en relativt intensiv debatt rörande hur arkeologins teoretiska relation till andra samhällsvetenskapliga discipliner bör se ut och vilka behov den bör fylla. I uppsatsen kommer det teoretiska ramverket att byggas kring modeller som har sitt gemensamma ursprung i sociologin, och som kommer ur de olika teoretiska skolorna strukturalism och funktionalism. För att undvika en metateoretisk diskussion som riskerar att ta fokus från uppsatsens kärnproblematik och syfte, kommer dock endast de för uppsatsen viktiga teoribildningarna och hur de används i uppsatsen att tas upp.

Att använda sociologiska teoribildningar i en arkeologisk kontext kan vara en mycket fruktbar vetenskaplig fusion, vilket beror på sociologins breda förklaringsmöjligheter och flexibla terminologi. Den brittiske sociologen Anthony Giddens menar att sociala teorier bör användas till att skapa begrepp om den mänskliga naturens sociala aktivitet och om det mänskliga handlandet. Dessa begrepp kan sedan användas i det vetenskapliga empiriska arbetet.⁹ Det är på det viset sociologisk teori används i uppsatsen, alltså som ett teoretiskt och terminologiskt verktyg som används för att analysera fallstudiens resultat. Teoretiskt befinner sig alltså uppsatsen i närheten av både strukturalismen och funktionalismen, liksom både Giddens och Émile Durkheim (se nedan) anses göra, eftersom det genom uppsatsarbetet finns en ambition att försöka tolka strukturer i ett socialt system samt att studera sociala skeenden utefter vilken betydelse de har för ett samhälles kontinuitet, exempelvis fiskets betydelse. Trots dessa influenser kommer uppsatsen dock *inte* stringent följa eller anpassas efter någon teoretisk skolbildning, utan använder de teoretiska verktyg som är nödvändiga för undersökningens syfte vilket innebär att det här krävs en genomgång av uppsatsens centrala terminologi.

Begreppet *samhälle* kommer konsekvent att användas genom uppsatsen och definitionen bär spår av Giddens definition av ett samhälles grundkriterier, även om vissa delar har modifierats av uppsatsens författare. Begreppet samhälle i uppsatsens kontext innebär ett socialt system som, dock ej alltid medvetet eller villigt, delar vissa institutioner, traditioner, värdegrunder och erfarenheter och även har en viss bundenhet till ett specifikt område. Ett samhälle kan även kännetecknas av vissa karaktäristiska uttryck, exempelvis konstuttryck, som ämnar stärka den gemensamma identiteten.¹⁰ I uppsatsen kommer inte

⁹ Giddens 1984, Introduktion.

¹⁰ Jämför Giddens 1984, s. 164–165.

användningen ordet *invånare* att förutsätta att invånarna av samhället är fasta invånare på det traditionella viset, utan endast den temporära bundenheten till en speciell plats är tillräcklig.

Ytterligare två, för uppsatsen grundläggande, begrepp som även är nyckelbegrepp i Giddens terminologi, måste presenteras här. Det ena är det tidigare nämnda *social reproduktion*, vilket innebär de processer som garanterar att ett samhälles karaktär ”fortsätter” över tid. Vardagliga rutinmässiga handlingar kan vara sådana traditioner men även abstrakta ideologiska sedvänjor.¹¹ Det andra begreppet är *social transformer*, som betecknar de förändringar som ett samhälle eller socialt system kan genomgå. Den sociala reproduktionen sker i en social kontinuitet och betecknar det människor gör repetitivt, dag för dag eller år för år och i de sociala vanor de följer. Social transformer sker genom att människor medvetet verkar för förändring, eller att den sker som konsekvenser av ett omedvetet eller oförutsägbart handlande.¹² Ett sista begrepp som kommer att användas är *behovsbild* vars innebörd inte kommer från någon etablerad teoretisk terminologi, utan är författarens applicering av ett i flera sammanhang använt begrepp på uppsatsens innehåll och särskilt den analytiska delen. Behovsbild innebär här de upplevda behov som mindre grupper av människor i Lepenski Vir *kan* ha haft och som kan ha påverkat hur den sociala organisationen utvecklades efter en förändring och ökad arbetsdelning i näringsstrategierna. En ändrad behovsbild kan alltså sägas vara en möjlig orsak bakom social splittring, då detta gör att grupper i ett samhälle använder nya, ej traditionella, sätt att möta nya behov. Brian Hayden använder i sin festarteteori liknande begrepp.

Det teoretiska ramverket har som tidigare nämnts influerats av sociologiska teorier och då främst av sociologerna Émile Durkheim (1858–1917) och Anthony Giddens (1938 –). Den franska sociologen och pedagogen Émile Durkheim, vars arbete både tolkats och kritiserats av bland andra Anthony Giddens, utvecklade en teoretisk ansats som innebar att en traditionell kultur där samhällsmedlemmarna utövar ungefär samma arbete kännetecknas av att dessa människor förenas på grund av att de upplever en stark social kontroll och delar samma erfarenheter och uppfattningar. Durkheim kallade detta för en *mekanisk solidaritet* vilken baseras på konsensus och en homogenitet i åsikter och sysslor (också en viss slutenhet) och han placerade detta i det förindustriella samhället, medan begreppet i uppsatsen placeras i förhistorien. Den mekaniska solidariteten kunde dock komma att ersättas av en *organisk solidaritet* om en arbetsdelning eller specialisering av (arbets)uppgifter och en social

¹¹ Giddens beskrev 1984 i *The Constitution of Society* traditioner : “Tradition is more than a particular form of the experience of temporality; it represents the moral command of “what went before” over the continuity of day-to-day life”.

¹² Giddens 1989, s. 18: Giddens 1984.

differentiering ägde rum.¹³ Den organiska solidariteten kännetecknas i sin tur av ett ömsesidigt ekonomiskt beroende och en insikt om vikten av den andres bidrag mellan samhällsmedlemmarna. Övergången mellan dessa två samhällsstrukturer kunde, enligt Durkheim, innebära en upplösning av traditionella moralkoder och värden samt en utarmning av den sociala samvaron; en slags social rubbning som Durkheim kallade för *anomie*, egentligen laglöshet.¹⁴ Detta för uppsatsen viktiga begrepp blev alltså en realitet när vissa nyckelstrukturer i ett samhälle löstes upp till den grad att samhällsinvånarna kände en brist på gemensamma normer, värderingar, mål eller syfte. Detta tillstånd kunde enligt Durkheim leda till självmord, men här kommer *anomie* att användas för att beskriva den situation som Lepenski Vir kunde ha hamnat i medan vissa traditionella inslag i tillvaron byttes ut eller förändrades.

Durkheim applicerade i likhet med många sociologer, både då och nu, sina teoribildningar på det moderna samhället, eller snarare på skiftet mellan det äldre och moderna samhället. Marginaliseringen av religionens roll som samhällsbärande institution i samband med urbaniseringen är ett klassiskt exempel i Durkheims teorier om *anomie*, men det borde inte bara vara möjligt utan även fruktbart att applicera denna Durkheims *anomie* även på förhistoriska samhällen och då i det här fallet Lepenski Vir. Durkheim som ofta anses vara en föregångare till funktionalismen används i uppsatsen på grund av hans teorier om hur samhällens värderings- och normativa basis påverkas av förändring och social differentiering. Giddens används främst för hans, för detta syfte, högst användbara ovan nämnda terminologi, som i den här kontexten kan användas för att beskriva de olika vägar en tradition kan ta och vad som krävs för att ett samhälle ska kunna bestå.¹⁵

Arbetshypotesen i uppsatsen är att Lepenski Virs sociala system under mesolitikum genomgick förändringar i hur traditioner, både basala och ideologiska, reproducerades. Den förändring som tydliggörs starkast i uppsatsen är steget bort från fisket som näringsstrategi mot en ökad arbetsdelning och hur detta påverkade samhället mellan Lepenski Vir I och II. Dessa förändringar kan ha berott på ändrade behovsbilder hos delar av Lepenski Vir samtidigt som det är möjligt att en annan del höll kvar vid den traditionella bundenheten till fisket. Förändringar som dessa kan ha avspeglats i den materiella kultur som tolkas i uppsatsens tre temata – näringsbas, boplats och gravskick, då delar av invånarna i Lepenski Vir kan ha reagerat på dessa skeenden genom att manifesteras traditionella uttryck allt mer expressivt.

¹³ Durkheim 1893.

¹⁴ Durkheim 1897; Parsons 1960, s. 142.

¹⁵ Giddens 1989, s. 18.

Eftersom uppsatsen analyserar sociala, alltså mänskliga, system har det varit mycket viktigt att använda en tydlig och solid teoretisk och metodisk grund som både kan stödja och underlätta denna arbetsprocess. Metodiskt är det undersökningens första del, det vill säga fallstudiens temata, som utgör basen i uppsatsen och det är även den som alla teoretiska ansatser testas på. Arbetshypotesen testas genom att resultatet av fallstudien analyseras i undersökningens andra del. Uppsatsens metod är alltså egentligen en fråga om val av temata och faktiskt upplägg. Eftersom fallstudien måste kunna visa materiella förändringar över tid är den klassificerad i tre delvis överlappande men framför allt kompletterande temata, och dessa är i sin tur uppdelade i tre etablerade faser: Proto-Lepenski Vir–Lepenski Vir I, Lepenski Vir II och även en kortare beskrivning av Lepenski Vir III. Varje tema bör separat förmedla en viss förståelse för social utveckling i Lepenski Vir inom just det specifika området, men sammantaget skall de skapa en mer komplex bild av hur ett förhistoriskt samhälle kunde förändras socialt genom förändrade traditioner och hur detta har lämnat avtryck i den materiella kulturen.

UNDERSÖKNING OCH ANALYS

Lepenski Vir – en fallstudie

Det var ett hydro-elektriskt dammprojekt i Donau nära Lepenski Vir som påskyndade de utgrävningar av bosättningen som startade 1965 och sedan pågick i tre etapper fram till 1971. På grund av dammen lades bosättningen efter den avslutande utgrävningsfasen under vatten, men stora delar av Lepenski Vir kom att rekonstrueras på en högre höjd. Under mesolitikum och neolitikum låg bosättningen på en klippavsats på den nuvarande serbiska sidan av Donau vid foten av berget Koršo och på några kilometers avstånd från andra bosättningar som Padina, Stubica och Vlasac, se fig. 2 nedan.

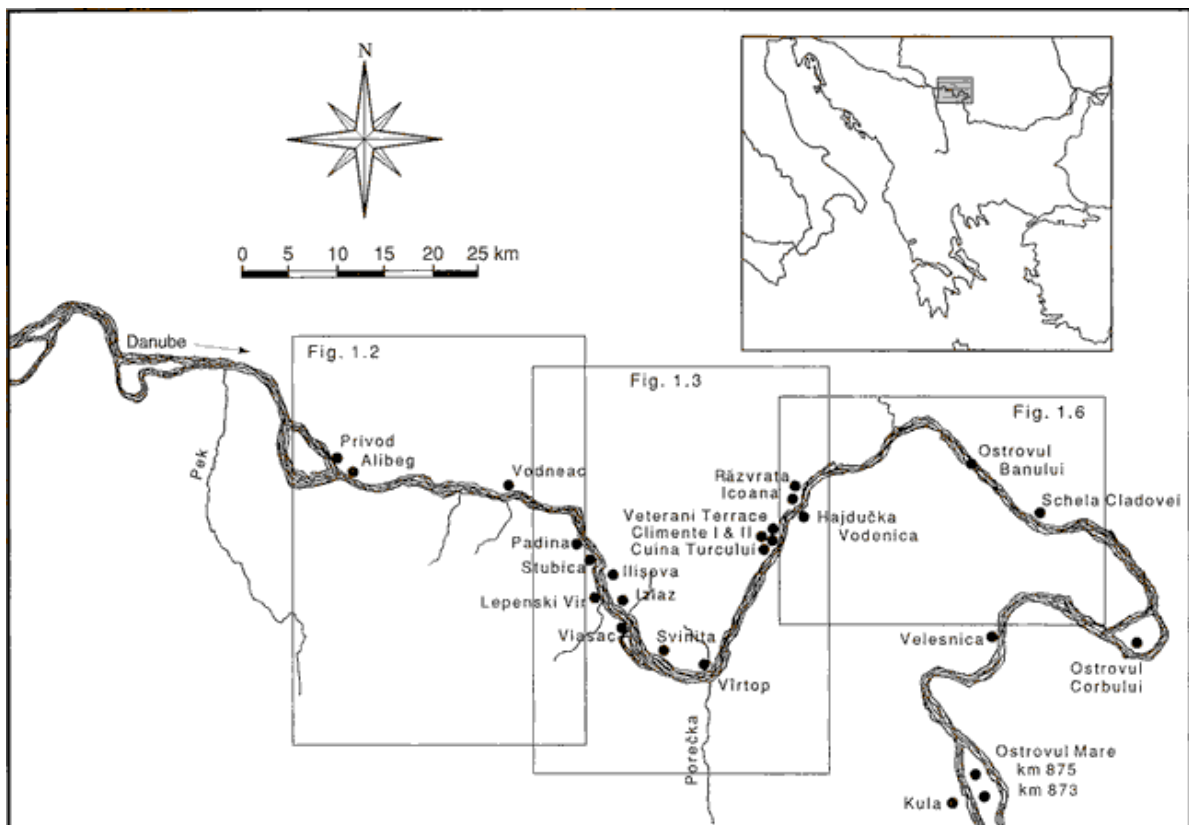

Fig. 2. Karta över Järnportsregionen i östra Serbien.

Platsens långa kronologi och de jägar-samlar-fiskare som i alla fall periodvis bebodde platsen har dokumenterats ingående, men Lepenski Virs kronologi, periodisering och ursprung är fortfarande inte fullt klarlagda. För att undvika förvirring används här samma kronologi som presenterats av Ivana Radovanović 1996.

Proto-Lepenski Vir		7000 f.Kr.
Lepenski Vir I	(mesolitikum)	6430 – 5500 f.Kr.
Lepenski Vir II	(mesolitikum)	5880 – 5370 f.Kr.
Lepenski Vir III	(neolitikum)	4900 – 4800 f.Kr.

Nedan följer uppsatsens tre temata som var och en avslutas med en kortare sammanfattning. Temat *näringsbas och näringsstrategi* följs av *bosättning och arkitektur*. Fallstudiens sista tema heter och behandlar *gravskick*.

Näringsbas och näringsstrategi

I denna del är det främst två områden som undersöks; typen av näringsbas och näringsstrategier som invånarna i Lepenski Vir använde och hur förändringen av dessa såg ut mellan olika faser. Människorna i Lepenski Vir tillhörde under de mesolitiska perioderna av bosättningens kronologi – Proto-Lepenski Vir, Lepenski Vir I och Lepenski Vir II – i likhet med de flesta bosättningar i Järnportsregionen komplexa jägar-samlar-fiskarsamhällen. Lepenski Vir hade dock på grund av sin naturliga omgivning några särskilda fördelar. Det karga och något avskilda läget uppvägdes av den närliggande skogens stora jaktmöjligheter och kanske framför allt av närheten till flodens fiskrika vatten. Fisken och fisket var troligtvis av en enorm betydelse för Lepenski Virs invånare, men det var inte endast fiskens faktiska funktion som viktig föda som kan ha varit central. Fiskens roll i det ideologiska system som avspeglade sig i arkitektur, skulptur och rit i Lepenski Vir kan knappast överskattas, som vi ska se senare. Floden och fisken spelade troligtvis en viktig roll för etablerandet av även många andra bosättningar på båda sidor Donau, men Lepenski Vir särskiljde sig för hur platsens invånare inlemmade fisken i många olika delar av både livet och döden.

Vattendjupet var relativt grunt utanför Lepenski Vir, men stora variationer i djup längre ut från strandbanken skapade goda förutsättningar för att kunna fiska effektivt. Flodströmmen bröts utanför Lepenski Vir och den stora strömvirveln som skapades förde fisken i specifika och förutsägbara riktningar, vilket kan ha underlättat produktiviteten i fisket.¹⁶ Dock krävde fisket i det öppna vattnet en teknologi och en samlad arbetsinsats som inte hade krävts av ett fiske i en sjö eller i ett stillastående vattendrag.¹⁷ Det är därför troligt att fisket, direkt eller indirekt, knöt samman och påverkade den sociala organisationen i Lepenski Vir. Fiskets marginalisering från och med det neolitiska Lepenski Vir III till fördel för domesticerade djur och jakt har därför ansetts vara en av de bakomliggande orsakerna till att det mesolitiska

¹⁶ Srejović 1972, s. 130.

¹⁷ Radovanović 1996, s. 55.

ideologiska systemet senare föll samman.¹⁸ Det kan i det här fallet vara rimligt att anta att eftersom olika näringsstrategier kräver olika samarbete så är det troligt att även *förändringar* av näringsstrategier påverkar många aspekter av ett jägar-samlar-fiskarsamhälle. Men det var inte endast mellan mesolitikum och neolitikum som det skedde förändringar, utan även mellan de två mesolitiska faserna Lepenski Vir I och II. Fisken som från början av bosättningshistoria var den tveklöst dominerande födan, kom allt mer att marginaliseras till förmån för först jakt under de senare delarna av mesolitikum och senare även boskapshållningen under neolitikum. Nedan presenteras en kort sammanställning av hur relationerna mellan dessa tre näringskategorier såg ut genom de tre faserna.

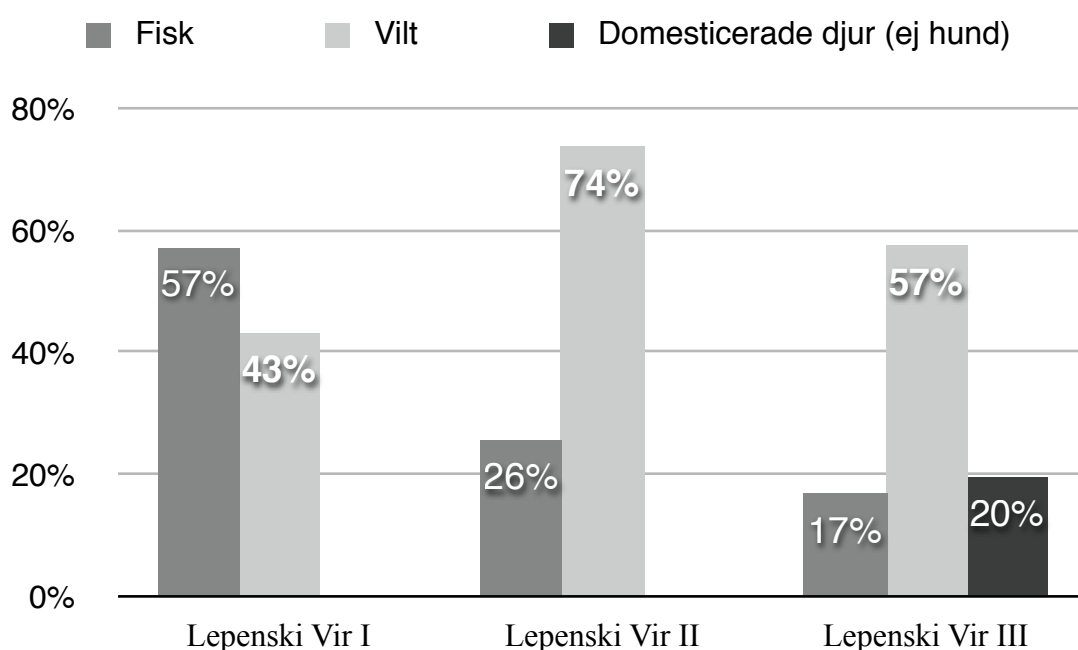

Fig. 3. Fördelning av spår efter djur från Lepenski Vir I till Lepenski Vir III.¹⁹

Proto-Lepenski Vir – Lepenski Vir I

Invånarna i Proto-Lepenski Vir och Lepenski Vir I levde uteslutande av samlande, jakt och fiske. Fyndmaterialet från Proto-Lepenski Vir uppvisar en mängd spår av fiskben och skal efter skaldjur men bara marginella spår av till exempel kronhjort, medan det från Lepenski Vir I finns en betydligt större andel vilt. Fisket var fortfarande den klart största resursen även under Lepenski Vir I, och det var troligtvis karp och mal som var de vanligaste fiskarterna i Lepenski Vir. Kronhjorten som var det enskilt viktigaste jagade djuret vandrade sannolikt upp i bergen under sommaren och jagades därför inte under de mer fiskeintensiva

¹⁸ Radovanović 1996, s. 58.

¹⁹ Efter Radovanović 1996, s. 57.

sommarmånaderna.²⁰ Det enda domesticerade djuret i Lepenski Vir I var hunden, som fanns under samtliga faser av Lepenski Vir. Det har hittats 21 individer av hund från denna period, ett antal som förblev relativt stabilt även under fas II.²¹ Underkäkar från hundar har även hittats i gravar från denna fas tillsammans med, ofta krossade, ben från fiskar vilket kommer att tas upp senare i uppsatsen.

Lepenski Vir II

Den skedde en stor förändring av näringsbasen mellan Lepenski Vir I och II. Från och med den senare perioden skedde ett tydligt avsteg från fisket som huvudsaklig näring (spåren av fisk halverades mellan Lepenski Vir I och Lepenski Vir II,²² men det är viktigt att notera att den totala mängden spår efter djur från Lepenski Vir II är mindre än från övriga perioder). Detta skedde samtidigt som expressiva och monumentala fisk- och människoliknande skulpturer restes och det följde även på uppdelningen av bosättningen som kom mot slutet av fas I – se följande tema. Kronhjort fortsatte även under denna period att vara en viktig resurs²³ och jakten hade som helhet alltmer kommit att ersätta fisket i näringsbetydelse. Vilt utgjorde under fas II nästan tre fjärdedelar av den totala mängden spår av djur och kronhjorten var det vilda djur som hade längst kontinuitet som en dominerande art i näringsbasen i Lepenski Vir. Kronhjorten avbildades också, om än i mindre utsträckning än fisken, och även dess ben användes som gravgåvor under denna fas. Den faktiska tid som spenderades utanför bosättningen på grund av jakt går inte här att uppskatta, men jakten bör i likhet med fisket krävt både organisation och en möjligtvis delvis samlad arbetsinsats.²⁴

Trots fiskets marginalisering liknade Lepenski Vir II det tidigare mesolitiska Lepenski Vir I genom att det, förutom hunden, inte fanns några domesticerade djur. Dock kan det antas ha skett en ökad arbetsdelning av näringsstrategierna redan då. Lepenski Vir I och II var i sina näringsstrategier helt beroende av det vilda landskapet och floden vilket avspeglades i den materiella kulturen som kommer att visas nedan. Även om skogens och flodens djur levde utanför människans direkta kontroll är det rimligt att invånarna ändå väl kände till hur och var de skulle jaga och fiska. Den pålitlighet som invånarna i det mesolitiska Lepenski Vir alltså kan ha känt inför fisket och jakten, hade inte än ersatts av pålitligheten i domesticerade djur.

Något som är mycket intressant gällande näringsbas och -strategier i Lepenski Vir I och II är att från både dessa mesolitiska faser och från Lepenski Vir III har en tydlig skillnad i

²¹ Srejović 1972, s. 187.

²² Radovanović 1996, s. 57.

²³ Srejović 1972, s. 186.

²⁴ Radovanović 1996, s. 55.

näringsbasen hos invånarna kunnat spåras. John Chapman beskrev detta i *Fragmentation in Archaeology* från 2000 som två olika kostgrupper som har kunnat tydliggöras genom att med AMS C₁₄ testa skelett funna i bosättningen. Den första gruppen levde av en kost som främst baserades på fisk och andra vattenlevande djur (grupp X) och den andra gruppens kost baserades främst på landlevande däggdjur och växter (grupp Y). Det intressanta med detta är att de dateras till ungefär samma period. Grupp X dateras till före 6400 f.Kr. och grupp Y till 6000 f.Kr. eller senare, alltså ungefärligt tillhörande Lepenski Vir I, men har återfunnits i kulturlager från bosättningens samtliga faser, alltså Lepenski Vir I–III.²⁵ Chapman ifrågasätter dateringen av stratigrafien i Lepenski Vir – vilket är både rimligt och nödvändigt – men jag skulle här lägga fram möjligheten att även om detta beror på de dateringsproblem som är kända från Lepenski Vir, se ovan, kan det också bero på den arbetsdelning av näringsstrategier och sociala delning, som kan ha uppkommit under mesolitikum i Lepenski Vir, i en grupp som främst ägnade sig åt jakt och en som främst ägnade sig åt fiske.

Lepenski Vir III

Liksom det kommer att visa sig i följande teman uppvisade det neolitiska Lepenski Vir III en helt annan karaktäristik i näringsbas och näringsstrategier jämfört med de tidigare mesolitiska faserna. Fisket, som redan under Lepenski Vir II hade börjat minska i betydelse, gick under Lepenski Vir III tillbaka ytterligare till förmån för vilt och domesticerade djur. Kronhjorten fortsatte att vara det mest betydelsefulla jagade djuret även i Lepenski Vir III – det är kanske inte så märkligt att ben från kronhjorten var det vanligaste benfyndet från hela Lepenski Vir I–III – även om jakten i helhet minskade och alltmer kom att ersättas av djurhållning, där särskilt nötkreatur kom att dominera boskapen. Även får och getter var viktiga, men det var hunden som var det näst vanligaste tamdjuret. Det är möjligt att svinet, i likhet med hunden, hade domesticerats lokalt i området kring Järnporten.²⁶

Sammanfattning

Eftersom fisket, och även jakten, under de mesolitiska perioderna av Lepenski Vir kan ha påverkat den sociala organisationen, är det även troligt att en minskning av fisket till förmån för jakten gjorde det. Från att ha varit en bosättning som förlitade sig uteslutande på flodens djur kom en vridning mot att mer förlita sig på landdjur – först de jagade djuren och då särskilt kronhjorten och sedan under Lepenski Vir III domesticerade djur. Det fanns alltså en förändring i näringsbasen och näringsstrategierna även *före* bondesamhällets etablering i

²⁵ Chapman 2000, s. 191.

²⁶ Radovanović 1996, s. 57.

området mellan olika mesolitiska faser. De två kostgrupperna, X och Y, som spårats i analyser av skelett från Lepenski Vir I–III kan vara ett tecken på en möjlig uppdelning av Lepenski Virs invånare i en grupp som prioriterade jakten och en som prioriterade fisket, en splittring som gav upphov till social transformering och senare till anomie under Lepenski Vir II.

Bosättning, arkitektur och bildspråk

Detta tema består av två undersökningsområden. Det första är bosättningens uppbyggnad och utseende och det andra är hur arkitekturen och bildspråket förändrades från Proto-Lepenski Vir till Lepenski Vir III. Om Lepenski Virs första faser kan ses som en bosättning för tidvis bofasta jägar-samlar-fiskare eller som bas eller ceremoniellt läger för nomadiska grupper är fortfarande föremål för diskussion inom forskningen, men Lepenski Vir kallas i uppsatsen för en bosättning, eftersom platsen användes under en lång period och innehöll fasta strukturer. Det är mycket troligt att invånarna i Lepenski Vir i stor utsträckning påverkades av det landskap och vatten som fanns i deras närmiljö. Både landskapet, djuren och floden kopplades samman i många aspekter av den materiella kulturen och avspeglades på olika vis i Lepenski Virs invånarens egna uttryck. Intryck från floden, djuren och landskapet återfanns i den materiella kulturen – i arkitekturens former, i skulpturernas uttryck och framför allt i bosättningens faktiska läge mellan floden och skogen.

Sammanlagt har 136 byggnadsstrukturer hittats i Lepenski Vir tillsammans med föremål av både vardaglig och symbolisk karaktär och det är förändringen av denna arkitektur och dessa bilduttryck som presenteras i detta tema. Genomgången av bosättningens olika hyddor och deras storlek och placering kan verka lång, men den syftar till att illustrera hur bosättningen kan ha delats upp i olika delar.

Proto-Lepenski Vir – Lepenski Vir I

Proto-Lepenski Vir låg på en 90 meter lång ellipsformad strandremsa mycket nära strandkanten. Proto-Lepenski Vir låg under utgrävningarna till vissa delar dold av fundamenten efter Lepenski Vir I, på grund av att den senare fasens stabila golvfundament aldrig till fullo grävdes igenom. Detta innebär att det endast är kärnelementen i Proto-Lepenski Virs struktur som har kunnat kartläggas.²⁷ Sammanlagt hittades åtta ofullständiga hyddgrunder av sten, som ligger med ca 5–12 meters avstånd från varandra. Inuti dessa strukturer fanns resterna av stensatta eldhärdar och olika portabla föremål, främst av ben och sten. Hyddorna, som hade en smal äggliknande form, var 3,5–4 meter långa, och den bredare sidan utgjorde ingången. Troligtvis var härdarna placerade i den främre delen av hyddorna

²⁷ Srejović 1972, s. 46.

och ingången var vänd mot floden.²⁸ Härdarnas storlek och konstruktion skilde sig något från varandra om de låg i den sydöstra delen eller nordvästra delen av bosättningen. De sistnämnda liknade i högre grad om de som fanns under Lepenski Vir I, vilket indikerar att den nordvästra delen av bosättningen var av ett något senare datum.²⁹

Det mesolitiska Lepenski Vir I låg i en tätbebyggd hästskoform och upptog ett ungefär 2000 m² stort område. Hyddorna hade en stabil trapezoid³⁰ form, vilket har tolkats som att ha återspeglat den klippavsats som Lepenski Vir låg på.³¹ Den stabila formen var även väl anpassad efter klippavsatsens sandiga jord. Hyddformen var dock inte unik för Lepenski Vir – trapezoida hyddgrunder fanns även under Vlasacs tidigare faser.³² Hyddorna hade troligtvis ett tak av snedställda bjälkar som lutade mot en större centralbjälke, se fig. 3. Golven gjordes exceptionellt tåliga genom att de murades, något som har tagits som en indikation på att Lepenski Vir skall ha översvämmats en eller två gånger per år. Detta skall ha tvingat invånarna att vidta vissa åtgärder för att inte förlora för mycket av sina hydda. Totalt har 95, till hälften nedsänkta, hyddor tillhörande Lepenski Vir I upptäckts. Dessa hyddor har enligt Srejović byggts i fem olika byggnationsfaser, Lepenski Vir I–a till I–e.³³ Följande ungefärliga dateringar har tillskrivits de olika byggnationsfaserna. Datering för fas I–b saknas dock.³⁴

Lepenski Vir Fas I–a	6400–5980 f.Kr.
Lepenski Vir Fas I–c	6090–5710 f.Kr.
Lepenski Vir Fas I–d	5980–5610 f.Kr.
Lepenski Vir Fas I–e	5960–5550 f.Kr.

Liksom under Proto-Lepenski Vir, var ingången till hyddorna under Lepenski Vir I vända mot floden. Byggtekniken, placeringen av hyddorna och arkitekturen hos bosättningens kärna reproducerades relativt oförändrat under hela Lepenski Vir I.³⁵ De centrala elementen i hyddorna under fas I var solida stentrösklar, rektangulära eldhärdar, oftast placerade i den främre delen av hyddan, och stenblock med cirkulära och senare ornamenterade fördjupningar (skulpturer eller altare) i de centrala delarna av hyddorna.

²⁸ Radovanović 1996, s. 76.

²⁹ Srejović 1972, s. 48.

³⁰ En firsidig form med två parallella sidor.

³¹ Detta kan ifrågasättas. Formen på klippavsatsen borde egentligen endast vara synlig i sin helhet ovanifrån.

³² Radovanović 1996, s. 348.

³³ Radovanović 1996, s. 76.

³⁴ Radovanović 1996, s. 359–360.

³⁵ Srejović 1972, s. 49.

Fig. 4. Resterna av ett hydda med den typiska trapezoida formen från Lepenski Vir I.

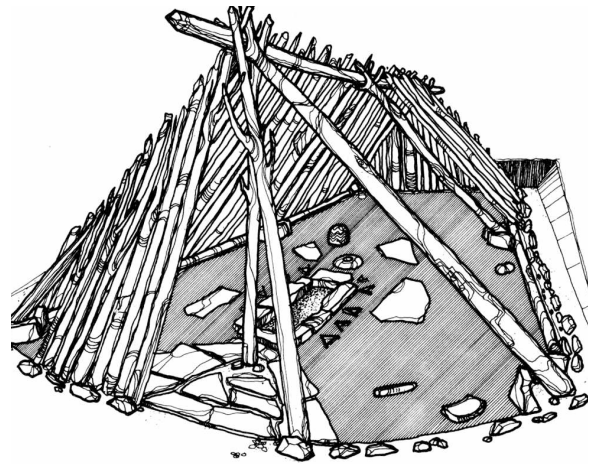

Fig. 5. En tolkning av hur en hydda under Lepenski Vir I kan ha sett ut.

Det var under fas I–b som några av de sistnämnda elementen – stensbord, dekorerade altare och skulpturer, alla tillverkade av sandsten – uppkom. Skulpturerna skulle vara ett typiskt och viktigt inslag i Lepenski Virs materiella och ideologiska kultur fram till slutet av fas II och det är viktigt att notera att de alltså sannolikt dök upp före kontakt mellan jägar-samlare och jordbrukare i området har kunnat styrkas.³⁶ Det kan därför antas vara åtminstone möjligt att skulpturerna spelade en större roll för inomkulturella åsiktsyttringar än för mellankulturella, vilket diskuteras senare i uppsatsen. Inne i hyddan delade skulpturerna och stensborden, genom sin centrala placering bakom eldhärden i de innersta delarna av hyddorna, upp hyddorna i två delar – en boendedel och en helgedomsdel, som även skulle komma att bli en plats för begravingar under denna fas.³⁷ På helgedomssidan av härden placerades, ofta ornamenterade, stenklubbor som tros ha använts till att klubba de uppdragna fiskarna med och på den sida som vette mot boendedelen kasserades fiskbensresterna.

Skulpturerna var en ständigt närvarande del av bosättningen och hyddorna (se fig. 8–10). Det fanns tre typer av skulpturer i Lepenski Vir – anikoniska, ornamenterade och figurativa.³⁸ Skulpturerna stod relativt ofta på lösa socklar, något som har tolkats som att de har flyttats under översvämningsperioderna (se ovan) och sedan satts tillbaka på sin ursprungliga eller annan plats igen. Detta skulle dock även kunna bero på att de för sin roll i rit eller liknande var tvungna att vara flyttbara. Under fas I kom placeringen av skulpturerna att bli alltmer standardiserad. En minskning av antalet nygjorda skulpturer skedde även mot

³⁶ Bonsall et al 2002, s. 7.

³⁷ Srejović 1972, s. 66.

³⁸ Radovanović 1996, s.145.

slutet av Lepenski Vir I, då även en förändring av motiv skedde. Under de första faserna av Lepenski Vir I fanns ornamenterade och figurativa skulpturer men under Lepenski Vir I–e fanns det skulpturer som både var figurativa och ornamenterade.³⁹ Det fanns även under hela Lepenski Vir skulpturer som samtidigt hade drag från både människa och fisk, även om dessa inte var lika expressiva som dom som kom under Lepenski Vir II.

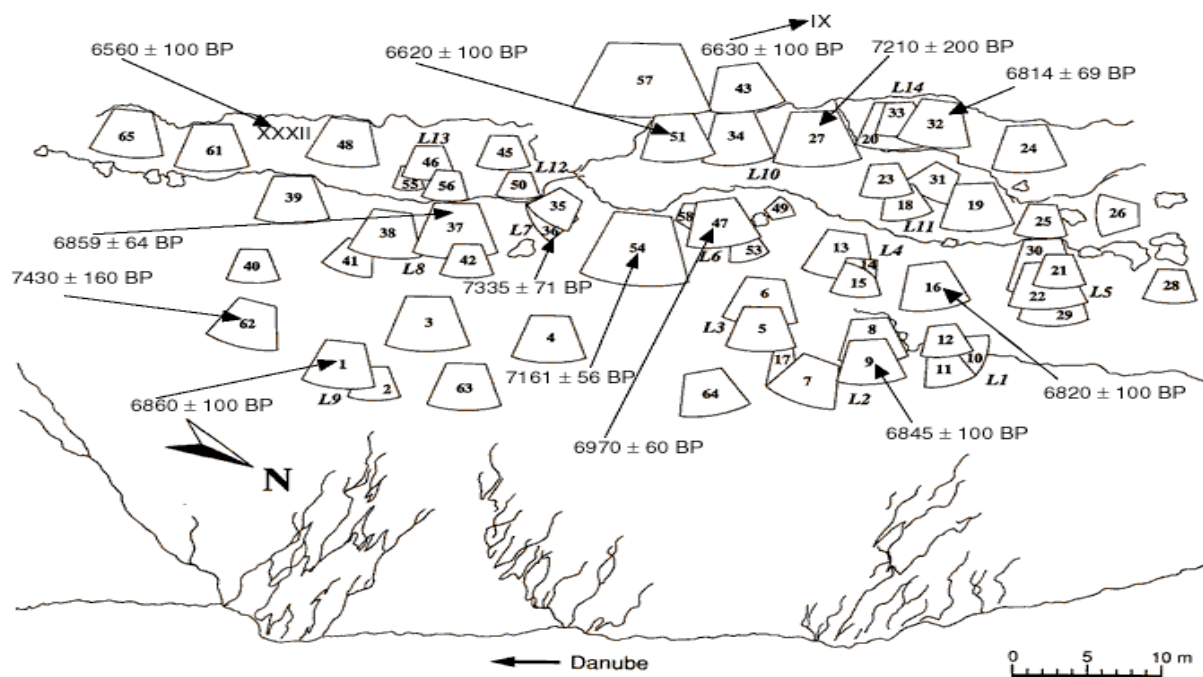

Fig. 6. Översikt över bosättningen under Lepenski Vir I, efter Srejović 1972.

Under hela Lepenski Vir I fanns det en eller flera “centralhyddor” som var betydligt större än de andra hyddorna och vilka troligtvis markerat en viktig plats i bosättningen. Centralhyddan låg alltid i anslutning till en öppen och obebyggd yta. Hydda 54 från fas I–a var möjligtvis den första centralhyddan och hade en ungefärlig yta på 30 m². Den tomma yta som fanns utanför hydda 54 har tolkats som en marknadsplats eller samlingsplats med två anslutande passager som ledde därifrån vidare in bland övriga hyddor.⁴⁰ Centralhydda 54 kom att minska i betydelse under fas I–c då ytterligare en större byggnation, hydda 37a, uppfördes i den nordvästra delen av bosättningen. Även utanför hydda 37a fanns det en obebyggd yta som var mindre än den som låg utanför hydda 54.⁴¹

Under fas I–c och I–d byggdes två intressanta och svårtolkade hyddkonstruktioner: två miniatyrhyddor, 1,4 m² respektive 1,9 m² – den ena låg i den nordvästra och den andra i den sydvästra delen av bosättningen. Hyddorna var till sina proportioner och fasta innehåll

³⁹ Radovanović 1996, s. 154.

⁴⁰ Srejović 1972, s. 63.

⁴¹ Srejović 1972 s. 63–65.

perfekta modeller av bosättningens övriga hyddor och de har troligtvis varit i bruk. Mer exakt hur dessa miniatyrhyddor använts råder det ingen enighet om men de kan ha använts av flera både rituella och mer vardagliga skäl. Placeringarna av dessa i två separata delar av bosättningen föregick den spatiala splittringen av Lepenski Vir i två delar som skedde i fas I–d,⁴² då centralhydda 37 tillsammans med en nybyggd hydda, 27b, och den äldre hydda 54 bildade tre centralpunkter i Lepenski Vir. Bosättningen kom under denna fas allt tydligare att delas upp i en sydöstlig och en nordvästlig del. Under fas I–d intensifierades även byggnationstakten, särskilt i den omedelbara närheten av centralhyddorna, vilket även det kan tolkas som att tydligare grupperingar bland hyddorna skedde och de flesta hyddor byggdes nu längre ifrån vattnet uppe på klippterasserna, vilket ytterligare avskilde de olika delarna, flod och skog, av Lepenski Vir ifrån varandra.⁴³

Fig. 7. Stensatt eldhärd från Lepenski Vir I omgiven av A-formade plattor.

Under fas I–c eller möjligtvis I–d började de stensatta eldhärdarna att omgärdas av friser uppbyggda av rader av A-formade plattor (se fig. 7). Plattorna var också tillverkade av sten och placerades nedsänkta i golvet och varierade till antal och placering mellan helgedomarna.⁴⁴ De A-formade plattorna kan ha haft en praktisk funktion genom att de förstärker golvet något, men troligtvis har de även haft ett symboliskt värde. Plattorna introducerades i hyddorna samtidigt som gravsättningar skedde under hyddgolven, vilket indikerar att trianglarna hade en betydelse i gravriten.⁴⁵ Den kanske mest intressanta tolkningen har gjorts av bland andra Whittle som menar att trianglarna skulle efterlikna djur- och/eller människokäkar.⁴⁶ Denna teori blir än mer plausibel när den sätts i samband med traditionen att lägga både människo- och djurkäkar bland dessa plattor under det mesolitiska

⁴² Srejović 1972 s. 69.

⁴³ Srejović 1972 s. 70.

⁴⁴ Srejović 1972, s. 70: Radovanović 1996, s. 105.

⁴⁵ Radovanović 1996, s. 133.

⁴⁶ Whittle 2003, s. 102.

Lepenski Vir. Liknande A-formade plattor fanns även på andra ställen vid Järnporten, bland annat Padina B och Kula I⁴⁷ – dock fanns de under längst tid i Lepenski Vir.

Den sista byggnationsfasen, I–e, kan både beskrivas som en tillbakablickande och på vissa sätt nytänkande fas som återuppförde Lepenski Virs ursprungliga struktur samtidigt som den bröt mot vissa traditioner. En ny centralhydda, hydda 57, byggdes och var den största dittills. Hyddan hade en yta på 36m² och låg på högre upp på klippterrassen. De gamla centralhyddorna 37 och 27a användes troligtvis inte längre och de flesta nybyggda hyddorna var små eller medelstora och byggdes oftast i den nordvästra delen av bosättningen. Skulpturer och stenbehållare saknades ofta från hyddornas helgedomar, vilka under denna fas ofta endast bestod av eldhärden, och denna minskning av artefakter fortsatte även i Lepenski Vir II. De A-formade plattorna vid härden försvann helt ur bruk under fas I–e och ersattes av trekantiga hål i golvet. Detta var dock temporärt, då plattorna återkom senare i fas II. Trots dessa förändringar liknade hyddornas grundform och proportion hyddorna som byggdes under fas I–a. Arkitektoniskt var det särskilt placeringen av, och utseendet på, skulpturer som ändrades under perioden. Under de sista faserna av Lepenski Vir I hade en viss standardisering av placeringen av föremålen växt fram samtidigt som det då kom skulpturer som var både ornamenterade och figurativa. Under de två sista faserna, I–d och I–e minskade dock skulpturerna generellt till antal samtidigt som uttrycket och det tekniska hantverket försvagades.⁴⁸ Detta kan ses som en upptakt till den generella utarmningen av traditionerna i det tekniska och arkitektoniska hantverket som blev alltmer tydligt under Lepenski Vir II.

Lepenski Vir II

Lepenski Vir I förstördes troligtvis innan eller möjligen i samband med att Lepenski Vir II byggdes och bosättningen låg troligtvis övergiven under en period mellan Lepenski Vir I och II.⁴⁹ När Lepenski Vir II växte fram, hade många av bosättningens materiella traditioner omtolkats och användes på andra sätt. Bosättningen i Lepenski Vir II hade i likhet med tidigare en hästskoform men hade expanderat storleksmässigt och täckte en yta på ca. 2400 m², inklusive den totala ytan av Lepenski Vir I. Spår efter fyrtiofyra hyddgrunder har hittats från Lepenski Vir II, även om mycket av materialet förstördes under uppbyggnaden av Lepenski Vir III. Därför fanns det endast sex kompletta stengrunder kvar vid utgrävningarna.⁵⁰ Hyddorna var oftast byggda helt ovan mark då nybyggnationerna under

⁴⁷ Radovanović 1996, s. 138.

⁴⁸ Srejović 1972, s. 104.

⁴⁹ Radovanović 1996, s. 113.

⁵⁰ Srejović 1972, s. 74.

Lepenski Vir II ofta vilade direkt på resterna av hyddor från Lepenski Vir I.⁵¹ Den typiska trapezoida hyddformen återskapades därför i Lepenski Vir II, men utan den proportionella harmoni och noggrannhet som kännetecknade den föregående fasen.⁵² Den största förändringen gällande hyddorna fanns dock inne i strukturen. Längden på härdarna minskade samtidigt som både hyddgrunden och de olika stenföremålen, som skulpturerna, tillverkades av tyngre och större stenblock än tidigare. De A-formade stenplattorna från Lepenski Vir I kom åter i bruk men plattorna som då varit relativt smäckra till sin konstruktion ersattes av grovt formade stenplattor som dock behöll den triangulära formen.⁵³ Fiskben och hjortben deponerades rutinmässigt vid härden bland dessa plattor fram till Lepenski Vir III. På samma plats där centralhyddan från fas I–e, hydda 57, låg byggdes en ny centralhydda, hydda XLIV.⁵⁴ Där fanns en mängd föremål, som stenbord och de A-formade plattorna tillsammans med stora skulpturer och en amforaliknande stenbehållare som markerade och avgränsade den centrala platsen i hyddans helgedom.⁵⁵ Denna ansamling av föremål skiljde sig markant från interiören i övriga hyddor, vilken generellt bestod av betydligt färre arkitektoniska detaljer, särskilt altare, än hyddorna under Lepenski Vir I.⁵⁶ En viktig skillnad mot tidigare var att under Lepenski Vir II bestod de flesta skulpturer av större, fristående (sockellösa) stenblock som placerades direkt framför eller bakom eldhärden. En del skulpturer placerades även framför hyddorna.⁵⁷ Sammanlagt har femtiofem skulpturer från fas II hittats⁵⁸ och dessa var betydligt mer expressiva än några skulpturer hade varit under fas I.

Överhuvudtaget markerade särskilt tidiga delen av fas II ett betydligt mer extrovert uppvisande av skulptur och monument.⁵⁹ Ansikten med både människo- och fiskliknande drag avbildades med stor detaljrikedom på dessa stora stenblock. Även hunden och kronhjorten avbildades som enda djurarter vid sidan av fisken, vilket indikerar att dessa tre arter hade en särställning gentemot andra djur och var starkt kopplade till människans faktiska och symboliska värld.

⁵¹ Srejović 1972, s. 75.

⁵² Srejović 1972, s. 75.

⁵³ Srejović 1972, s. 75.

⁵⁴ Radovanović 1996, s. 113.

⁵⁵ Srejović 1972, s. 75.

⁵⁶ Radovanović 1996, s. 155–157.

⁵⁷ Radovanović 1996, s. 329.

⁵⁸ Srejović 1972, s. 107.

⁵⁹ Chapman 1993, s. 103–105.

Fig. 8. "Nymph", ibland "Waterfairy", slutet av Lepenski Vir I, 38x26 cm.

Fig. 9. "Danubius", funnen framför hydda XLIV, Lepenski Vir II, 35 cm hög.

Fig. 10. Skulptur funnen utanför helgedom i hydda XLIV, Lepenski Vir II, 51 cm hög.

Srejšović beskrev skillnaden mellan skulpturtraditionen i Lepenski Vir I och II som att stilen hade blivit expressionistisk istället för naturalistisk. Stenblocken fick även fler kroppsliga detaljer med huvud, kropp och ibland även armar.⁶⁰ De fiskliknande dragen fanns även under Lepenski Vir I, men de var betydligt mer markerade under fas II. Lepenski Virs största och mest anmärkningsvärda skulpturer vilka forskare namngett bland annat "Sirenen", "Danubius" och "Great-grandfather" härstammar från Lepenski Vir II.⁶¹ De expressiva bilduttrycken har satts i samband med en social kris i antingen interna eller externa relationer. En relativt vanlig ståndpunkt bland forskare har varit att de representerar Lepenski Virs reaktion på en konfrontation mellan dess invånare och jordbrukande kulturer i området. Detta kommer dock att både diskuteras och ifrågasättas i analysen. Samtidigt som skulpturerna på ett ganska markant vis ändrade utseende och framför allt representerades tydligare under Lepenski Vir II, ändrades även näringsstrategierna och gravskicket. Fisken fick en allt mindre betydelse i näringsbasen men den blev allt mer tydlig i skulpturerna och riten.

Lepenski Vir III

Liksom mellan Lepenski Vir I och II fanns det ett brott i kontinuiteten mellan Lepenski Vir II och III då det är troligt att platsen låg övergiven under en period. Det neolitiska Lepenski Vir III täckte en yta av ca 5000 m² och liknade till sin ellipsform Proto-Lepenski Vir. Lepenski Vir III byggdes i två faser, III-a och III-b, där den sista fasen var något större ytmässigt än den förra. Fas III-a låg ca 160 meter in mot land, medan fas III-b låg endast 30 meter från vattenkanten.⁶² Invånarna under fas III verkar ha haft ringa medvetenhet om platsens historia, även om hyddor inte sällan byggdes direkt på föregående byggnader. Arkitektoniskt och byggnadstekniskt var invånarna i Lepenski Vir III annorlunda jämfört med sina föregångare, men även materialmässigt då vissa mer lättanvända byggnadsmaterial som jord och trä under

⁶⁰ Srejšović 1972, s. 110.

⁶¹ Chapman 1993, s. 103.

⁶² Radovanović 1996, s. 328.

denna fas allt mer kom att ersätta stenen.⁶³ Tre stora, delvis i marken nedsänkta, hyddor i den nordvästra delen kan ha utgjort kärnan av bosättningen. De omgivande hyddorna hade en ojämn oval form och eldhärdarna hade en hästskoliknande form och byggdes ofta direkt ovanpå den eldhärd som funnits i hyddor Lepenski Vir I eller II.⁶⁴ Vid sidan av skillnader i bosättningens form och hyddornas utförande var en anmärkningsvärd förändring jämfört med tidigare att Lepenski Vir III saknade skulpturer. Detta karaktäristiska element som hade ändrat form, utseende och eventuellt även betydelse under Lepenski Vir I och II försvann helt under neolitikum.

Sammanfattning

Liksom i det första temat *näringsbas och näringsstrategi* märks inte bara skillnader mellan mesolitikum och neolitikum, utan även mellan de olika mesolitiska faserna. Den relativt homogena om än utvecklade stil som kännetecknade Lepenski Vir I, med visst undantag för fas I–e, indikerar starka materiell-kulturella traditioner som visserligen utvecklades men ändå hade en reproducerande karaktär. Det skedde en viss splittring i bosättningen under de senare faserna. Det kan ha berott på en social splittring, där en del av bosättningen närmade sig skogen och en del närmade sig floden. Att det samtidigt fanns två eller flera centralhus kan också vara en indikation på detta.

Invånarna i Lepenski Vir II använde till stora delar samma platser och föremål som sina föregångare, men detta skedde på delvis andra premisser. Den hantverksmässiga noggrannheten i byggandet av de trapezoida hyddorna och de harmoniska proportionerna reproducerades inte under Lepenski Vir II. Däremot blev det arkitektoniska och bildmässiga uttrycket mer storslaget. Lepenski Vir II hade ett betydligt mer bombastiskt uttryck vilket överensstämmer med periodens grova arkitektur och tunga byggnadsmaterial. Bildspråket var betydligt mer expressivt – Srežović kallade med rätta Lepenski Vir II “en renässans för skulpturen”⁶⁵ – något som på sätt och vis kompenserade för den numerära minskningen av skulpturer, altare och andra helgedomsrelaterade föremål. Invånarna i det neolitiska Lepenski Vir III förde ett annat liv än invånarna i Lepenski Vir I och II. Förhållandet till landskapet verkar ha förändrats, liksom förhållandet till omgivande kulturer. Expressiv bildkonst och grovt byggda hyddkonstruktioner utmärkte alltså Lepenski Virs sista mesolitiska invånare. Lepenski Vir II var kanske den mest intensiva fasen av bosättningens historia, där många delar av den ursprungliga arkitekturen återupptogs och sedan nytolkades. Tillsammans med

⁶³ Srežović 1972, s. 139–140.

⁶⁴ Srežović 1972, s. 140.

⁶⁵ Srežović 1972, s. 107.

skulpturerna som kombinerar drag från både människa och fisk kan detta ses både som ett tecken på ett behov att stärka och reproducera de egna traditionerna och på ett samhälle i allt större splittring med en bosättning med en del som starkare håller fast vid fisket (floden) och en del vars näringsstrategier mer riktas mot jakten (skogen).

Gravskick

I detta sista och kortaste tema kommer följande områden att beskrivas; behandling och placering av kroppen, vilka riter som förknippades med begravningar, och vilka typer gravgods som fanns. Syftet är därmed att undersöka om det går att peka på några förändringar i gravskick som kan tydliggöra förändringar i den sociala kontexten. Gravskicket och gravriterna inlemmades i det kretslopp som bosättningen med hyddorna, den omgivande naturen, floden och djuren utgjorde. Under Lepenski Vir I och II begravdes de döda i eller mellan hyddorna vilket gjorde att de döda förfäderna därför förblev en del av bosättningen även efter döden. Först under det neolitiska Lepenski Vir III ligger gravarna mer avskilt från bosättningen. Under mesolitikum praktiserade invånarna i Lepenski Vir mycket formaliserade och symbolikladdade gravritar jämfört med andra boplatser kring Järnporten.⁶⁶ Totalt har 146 gravar, varav 93 har varit fullständiga, hittats från Lepenski Virs samtliga faser.⁶⁷ Endast de mesolitiska gravarna representerar trettio generationer av Lepenski Virs invånare och bosättningen bildade tillsammans med flera andra bosättningar kring Järnporten inte endast den största koncentrationen av gravar från mesolitikum i sydöstra Europa utan även några av de tidigaste.⁶⁸

Proto-Lepenski Vir – Lepenski Vir I

Gravmaterial från Proto-Lepenski Vir och de tidigaste perioderna av Lepenski Vir I är fåtaligt. Det är främst partiella gravar som har återfunnits från det tidigaste Lepenski Vir, och då endast mansgravar. Dock är bruket att strö fiskben över de döda känt redan från Proto-Lepenski Vir. Käkben och skallar begravdes mellan hyddorna och benfragment från en man låg begravda omgivna av fiskben och delar av stenverktyg.⁶⁹ Bruket att strö fiskben såväl som andra djurben över gravar var en tradition som fanns genom hela det mesolitiska Lepenski Vir I och II.⁷⁰ Sammanlagt tillhör sextiosju gravar Lepenski Vir I, av vilka alltså den absoluta

⁶⁶ Chapman 1993, s. 110.

⁶⁷ Radovanović 1996, s. 161.

⁶⁸ Chapman 2000, s. 135–136.

⁶⁹ Radovanović 1996, s. 331.

⁷⁰ Huruvida faktiska ben, delade fiskar eller hela fiskar med köttet kvar lades på gravarna är inte klarlagt, men det är möjligt att det alltså inte endast var benen av fisken som användes, utan även dess kropp och/eller huvud.

majoriteten är mansgravar. Från fas I–c begravdes mindre barn under golvet i den främre delen av hyddorna och, främst äldre, män begravdes mellan hyddorna med kroppen placerad utsträckt på rygg i en position vinkelrät mot floden. Denna position kom allt mer att ändras till att vuxna män placerades i gravar som låg parallellt med floden.⁷¹

Från fas I–a har man funnit käkben efter en vuxen kvinna bland de A-formade plattor som omgärdade härden i centralhydda 54.⁷² Käkben från både människa och hund har troligtvis använts som gravgåvor, då ett antal käkben från kvinnor och hundar deponerats bland de A-formade plattorna. Detta bruk försvann dock under den sista fasen av Lepenski Vir I, fas I–e, då de A-formade plattorna temporärt försvann. Döda kvinnor placerades konsekvent utan undantag antingen framför eller rakt bakom härden och partiella begravningar var vanligast,⁷³ även om bruket att begrava hela kroppar ökade under fas I. Från fas I–b skedde det en viktig förändring i gravtraditionen då begravningar började ske på eller under stemborden i hyddornas helgedom, vilket var ett stort avsteg från de tidigare traditionerna som hade varit mer informella och inneburit främst partiella begravningar.⁷⁴ När den döde hade lagts i helgedomen övergavs hyddorna som bostad, men återanvändes för ytterligare begravningar. Totalt begravdes mellan två och fem döda i en och samma helgedom, men de var dock inte familjegravar.⁷⁵

Chapman menade att traditionen med gravsättning i huset var speciell i den bemärkelse att den endast kunde följas av de som utförde den och ett fåtal andra människor, i och med det ringa faktiska utrymme som en hydda hade.⁷⁶ Begravningarna av hyddor i Lepenski Vir har tolkats av bland andra Chapman som en avslutande handling från de efterlevande – en symbolisk handling som knyter samman den livscykel som funnits i hyddan genom att begrava denna och den döde samtidigt.⁷⁷ Traditioner som innebär att hus överges, eller förstörs genom exempelvis brand, i samband med begravningar är kända från ett flertal andra kulturer, som maya- och navajoinianerna. Traditionen att begrava mindre barn under hyddorna som började tidigare kan därför ses som hyddornas födelse, anser jag.

Gravgåvor var under Proto-Lepenski Vir och Lepenski Vir I sparsamma. Gravarna beströddes, som nämndes ovan, ofta med fisk eller djurben – ett bruk som även satts i samband med begravningarna av husen som ett sätt att knyta samman djuren och landskapet

⁷¹ Radovanović 1996, s.186.

⁷² Radovanović 1996, s.184; Chapman 1993, s. 97.

⁷³ Srejović 1972, s. 118.

⁷⁴ Whittle 1996, s. 28.

⁷⁵ Srejović 1972, s. 119.

⁷⁶ Chapman 2000, s. 139.

⁷⁷ Chapman 1993, s. 107.

med den döda.⁷⁸ Hjortben var mycket vanliga gravgåvor tillsammans med halsband, flinta och även, vilket också nämndes ovan, käkben från människa eller hund.

Lepenski Vir II

Under Lepenski Vir II begravdes den döde i den bakre delen av hyddan och alltid i en utsträckt position parallellt med floden.⁷⁹ Den döde placerades så att ansiktet var vänt nedströms vilket har tolkats som att den döde skulle kunna ”se” fiskens årliga återkomst till Lepenski Vir.⁸⁰ En stor skillnad mot föregående fas var att begravningar av, särskilt något äldre, kvinnor under fas II var betydligt fler och det fanns fler begravda kvinnor än män totalt i fas II.⁸¹ Delning av liken förekom. Begravningar av huvudlösa kroppar har ägt rum i både hydda XXVII och XXXV.⁸² En intressant detalj är att det förekom ytterst få gravgåvor under Lepenski Vir II.

Lepenski Vir III

Under den sista perioden av Lepenski Vir III hade de flesta av de traditioner som förknippades med döden under det mesolitiska Lepenski Vir förändrats. Invånarna i Lepenski Vir III anlade en gravgård i en bågform som låg mellan bosättningen och skogen.⁸³ De döda som under de mesolitiska faserna hade placerats i förhållande till floden, lades nu längre från vattnet. De partiella och sekundära begravningarna hade nu i princip upphört, även om den stympling av skallen som fanns under fas II till viss del fortfarande förekom. De döda lades, i en något sammandragen position, i djupa och cirkulära gravar.⁸⁴ Både ensam- och gruppgravar fanns under Lepenski Vir III. Även om Lepenski Vir III inte hade någon uppföljare så användes platsen långt fram till medeltiden som gravplats, vilket tyder på att platsen kan ha haft en central position bland de bosättningar som fanns i området kring Järnporten.

Sammanfattning

Under det mesolitiska Lepenski Vir inlemmades de döda i samma kretslopp som de levande levde i. Den mesolitiska traditionen att lägga de döda inuti hyddkonstruktionerna och sedan överge hyddan kan vara en indikator på att gravsättningen av döda var en viktig del i den sociala reproduktionen av bosättningen/platsen Lepenski Vir. De levande kan ha knutits till

⁷⁸ Chapman 2000, s. 201.

⁷⁹ Radovanović 1996, s. 186–187.

⁸⁰ Whittle 2003, s. 103.

⁸¹ Radovanović 1996, s. 187.

⁸² Radovanović 1996, s. 187.

⁸³ Srejović 1972, s. 140–141.

⁸⁴ Radovanović 1996, s. 332.

platsen genom att deras förfäder, och därmed ursprung, inlemmades i den materiella kulturen och blivit ett med bosättningen. Bruket att placera barngravar under golvet innan hyddan byggdes upp, och döda vuxna i hyddans helgedom innan hyddan övergavs kan tolkas som att hyddans livscykel var symbiotisk med människans, vilket i så fall indikerar en stark koppling mellan människa och boplat. Bruket att strö fiskben eller att lägga delar av fiskar på gravarna och placera främst hjortben, men även hund- och människokäkar, som gravgåvor kan visa på en stark koppling mellan människa och djur och framför allt mellan människan, fisken, hjorten och hunden.

Käkben från kvinnor placerades bland de A-formade plattor som tolkats som en imitation av djurtänder. Detta kan ses som ett tecken på att tänder eller käkar haft en särskild betydelse för invånarna i Lepenski Vir, kanske som ett kraftuttryck. Under Lepenski Vir III flyttades gravarna längre bort från floden och närmare skogen samtidigt som placeringen av den döda i relation till floden upphör. Om de två första delarna av fallstudien visade på förändringar i de delar av livet i bosättningen som varit rutinmässiga, materiella eller uttryck för identitet och grupptillhörighet, tillhörde detta sista tema de delar av Lepenski Vir som starkast förknippas med ideologi och ritual, vilka båda är flyktiga begrepp. De tre områdena tillsammans har dock kunnat visa på hur förändringar i och reproduktioner av traditioner kan ha sett ut i Lepenski Vir och hur de har avspeglat sig i varandra och i den materiella kulturen.

Tradition och förändring i Lepenski Vir – en analys

Det är i den här delen av uppsatsen som den både intressanta och utmanande uppgiften att applicera de teoretiska ansatserna på fallstudien äger rum. Resultatet används sedan för att besvara frågeställningen, som presenteras på nytt nedan.

- **Hur förändrades Lepenski Vir inom de tre studieområdena näringsbas, bosättning och gravskick under de mesolitiska faserna?**
- **Hur kan dessa förändringar påvisa en social reproduktion av traditioner eller en social transformering i Lepenski Vir?**

Lepenski Virs mesolitiska faser Proto-Lepenski Vir, Lepenski Vir I och Lepenski Vir II hade några gemensamma karaktärsdrag: de trapezoida hyddgrunderna, fisket och senare jakten på främst kronhjort och de, särskilt under Lepenski Vir II, expressiva fiskliknande skulpturerna. Lepenski Vir III hade inte egentligen förutom platsen någonting gemensamt med de tidigare traditionerna. Bosättningen Lepenski Vir var troligtvis från början ett mindre och relativt homogent samhälle. Det går att se i de materiella spåren från Lepenski Vir I, med en viss reservation för fas I–e som kan ses som en överbryggande period som materiellt både tar upp tidigare traditioner och på olika vis kan ses som en föregångare till Lepenski Vir II.

Under fas I–e minskade skulpturerna numerärt samtidigt som det tekniska hantverket ändrade karaktär. Skulpturerna blev under fas I–e även mer utsmyckade och komplexa. Dessa drag kom under Lepenski Vir II att förstärkas ytterligare vilket kan ha berott på social splittring och behov av identitetsstärkande uttryck från delar av invånarna. Den flodbaserade näringsstrategi och -bas som under Proto-Lepenski Vir och Lepenski Vir I var den dominerande kom allt mer att ersättas under Lepenski Vir II och därmed kan även den sociala organisation och uppfattning om social gemenskap som funnits tidigare lösts upp. Det kan under Lepenski Vir II ha skett en ökad arbetsdelning i näringsstrategin, som innebar en tydligare uppdelning av arbetskraften i dels jakt och dels fiske. Det skedde även en förskjutning i bosättningens placering av gravar relativt till floden från Lepenski Vir II till Lepenski Vir III. Gravar som under mesolitikum funnits i bosättningen, mellan eller i hyddorna, flyttades närmare skogen till en gravgård. Det finns alltså spår av en möjlig uppdelning av Lepenski Virs struktur, inte bara mellan mesolitikum och neolitikum utan även inom mesolitikum.

Denna möjliga sociala splittring syns i den starka manifestation av de stora fiskliknande skulpturer som växte fram under Lepenski Vir I för att kulminera under Lepenski Vir II och

av fiskbenen eller fiskarna som användes i hyddornas helgedomar och vid begravningar. Traditionen att strö fiskben över graven kanske även kopplade samman den döde med den livgivande floden som borde ha varit mycket närvarande i medvetandet och i det dagliga livet för invånarna i Lepenski Vir. Fisken fanns i floden, på skulpturer och i gravarna. Den var livsnödvändig för både kroppen och själen. Det är möjligt att Lepenski Vir II:s kraftfulla bildspråk och grova arkitektur kan ha sprungit ur ett behov att både synas och att visa ett ställningstagande antingen internt eller mot andra grupper. Chapman tolkade detta 1993 som ett försök att få invånarna i området att fokusera på sin gemensamma värderingar och symbolik, försök som inte lyckades.⁸⁵ Att det fanns ett samband mellan fiskets marginalisering och de expressiva fisk-/människoliknande skulpturerna under Lepenski Vir II har genom uppsatsen ansetts som rimligt. Under Lepenski Vir III försvann skulpturerna helt – arvet från Lepenski Vir I och II gällande uttryck försvann alltså mellan mesolitikum och neolitikum.

Hur kan då dessa materiella spår kopplas samman med Durkheims teori om arbetsdelning och anomie, det vill säga hur samhället kan upplevas som normlöst och fränkopplat gamla sociala traditioner ju mer samhället upplevde en ökande arbetsdelning, samt Giddens sociala reproduktion och transformation? Durkheim menade att en ökad arbetsdelning eller specialisering ledde till ett ökat beroende mellan människor eller grupper, då varje grupp kom att behöva produkter som de inte själva kan producera.⁸⁶ Det är möjligt att det fanns ett sådant beroende inom Lepenski Vir, även om det möjligtvis även behövde tillfredsställas genom mellankulturella kontakter. Även det rutinmässiga fasthållande och uttryckande av exempelvis de fisketraditioner som kan ha funnits i Lepenski Vir kan ha skapat en större splittring och ökat arbetsdelningen då det kan ha gjort andra delar av samhället mer beroende av exempelvis utbyte av varor med andra utomstående samhällen.⁸⁷ Det kan därmed ha skett det Giddens kallade för oförutsedda konsekvenser av ett vardagligt men medvetet handlande.⁸⁸ Bosättningen verkar ha ökat i storlek under hela mesolitikum, vilket kan innebära att olika grupper som brukade olika primära näringsstrategier levde rent rumsligt tillsammans och kanske även använde olika strategier under olika säsonger.

Går det då att se en övergång mellan mekanisk solidaritet och organisk i Lepenski Vir? Om den fanns kan den ha skett då fisket marginaliserades till förmån för jakten under Lepenski Vir II och två grupper utkristalliserades som var för sig kunde förse sig själv eller

⁸⁵ Chapman 1993, s. 115.

⁸⁶ Giddens 1989, s. 692.

⁸⁷ Durkheim menade 1893 (s. 256–257) att dylika kontakter, eller sociala rörelser, var ett resultat av en uppluckrad samhällsstruktur, men därmed inte en negativ konsekvens.

⁸⁸ Giddens 1989, s. 17–18.

andra med en specifik grupp produkter som mat och verktyg. Den utveckling som senare följde med en kanske mer tydlig arbetsdelning kan ha lett till det som kallats ett sönderfall av den mesolitiska ideologin eller för att återknyta till Durkheims terminologi, *anomie*⁸⁹ som sedan kan ha underlättat neolitiseringsen. Frågan är dock om inte detta sönderfall skedde redan under mesolitikum i Lepenski Vir om man istället ser innebörden i ordet sönderfall som något som är kulmen på en längre tids utarmning av ett samhälles bärande fundament (det vill säga traditioner). Om *anomie* uppstod i Lepenski Vir skulle författaren därför vilja placera den under mesolitikum, snarare än i slutet av densamma. Det kanske dock inte endast var den faktiska arbetsdelningen som skapade splittring, utan även den möjliga symboliska delningen mellan skog och flod.

Slitningar inom bosättningen kan naturligtvis ha påverkats av och även intensifierats genom kontakter med utomstående grupper. Chapman menade att balansen mellan dessa två "läger" i Järnportsregionen började rubbas ur balans från 5300 f.Kr.⁹⁰ och detta sammanfaller delvis med ovan beskrivna förändringar, även om många av dem var tydliga före. Dessa kontakter mellan infödda jägar-samlar-fiskarsamhällen och jordbrukande "kolonisatörer" i Järnportsregionen har ofta beskrivits som både konfliktfylld och våldsam, något som togs upp i forskningsläget, men det kan även vara intressant att se Lepenski Vir som ett samhälle som redan före interaktion med andra kulturer hade ändrat sin interna struktur.

Eftersom det omgivande landskapet bör ha haft en stor påverkan på invånarna i Lepenski Vir då det ofta avbildades eller efterliknades i form och bild är det rimligt att anta att ett ändrat förhållande till landskapet och dess resurser även avspeglades i relationerna mellan människor. Bosättningen Lepenski Vir låg på gränsen mellan två viktiga "världar". Den ena världen var skogen där de större djuren och den viktiga kronhjorten fanns tillsammans med nödvändiga byggmaterial och växter. Den andra var den mäktiga och virvlande floden där den livsviktiga, och även traditionsskapande, fisken lekte. Hunden var det domesticerade djur som tillhörde bosättningen. Fisken, hjorten och hunden är även de djur som avbildades i Lepenski Vir, tre djur från tre olika världar men som även besitter en inbördes harmoni. Kronhjorten vandrar upp i bergen på sommaren, samtidigt som fisken kommer tillbaka till floden och hunden hela tiden fanns – tam – i bosättningen.

Även gravriterna beskriver denna "animaliska treenighet". Fiskben fanns vid den döda tillsammans med hjortben som kanske representerade jaktlycka. Liksom en hartass kunde benet kanske ha varit en talisman till en skicklig jägare eller en enkel souvenir från en särskilt lyckat jaktomgång. Det är även intressant att notera att just hundkäkar var en relativt vanlig

⁸⁹ Durkheim 1897.

⁹⁰ Chapman 1993, s. 113.

gravgåva – det tama djuret följde med människan även i döden. Att hjorten inte avbildas i alls samma utsträckning som fisken kan kanske förklaras genom deras olika roller i och för Lepenski Virs symbolvärld. Hjorten och jakten på den utspelades utanför den direkta bosättningen och djuret eller delar av det fördes tillbaka in i bosättningen först som död. Fisket ägde däremot rum mycket nära bosättningen – floden fisken kom ur var konstant synlig och hörbar för invånarna. Fisken drogs upp nära bosättningen och befann sig därför egentligen aldrig utanför invånarnas medvetande, då även ingången till hyddorna alltid var vända mot floden. I samband med att fisket förlorade sin dominerande position i näringsbasen förändrades troligtvis även den sociala organisering som bör ha krävts för att kunna fiska effektivt. Jag vill här lägga fram några kortare hypoteser om effekterna av denna omställning.

Det är möjligt att fiskets effektivitet minskade när färre människor eller mindre tid ägnades åt det. Det är även möjligt att jakten var så mycket mer belönande relativt till arbetsinsatsen att det var ett självklart val för de människor som inte i lika hög grad som andra såg fisken och fisket som en social tradition. Detta kan ha avspeglats i de skulpturer som skapades med både fisk- och människodrag, vilka som nämnts tidigare oftast kopplats till en konflikt mellan Lepenski Virs jägar-samlar-fiskare och jordbrukande grupper i området. Den teorin grundar sig i det traditionella synsättet att jägar-samlarsamhällen, och även de tidiga jordbrukande samhällena, generellt skulle ha kämpat för och försvarat sina traditioner. Detta perspektiv ifrågasätts här då uppsatsen har som utgångspunkt att jägar-samlar-fiskarsamhället Lepenski Vir redan före mellankulturella kontakter slutade reproducera, eller förändrade innehållet i, sina traditioner och genomgick en social splittring som *underlättade* snarare än *motsatte* sig en förändring. Författaren vänder sig även, i likhet med exempelvis Borić Dušan, mot att det skulle vara en så skarp skillnad mellan olika grupper endast på grund av skillnader i näringsstrategier.⁹¹ Det är min hypotes att skillnader i näringsstrategier endast blev ett problem och en orsak till konflikt när den ena näringsstrategin påverkade den andra negativt, vilket kan ha hänt i Lepenski Vir när det traditionella fisket som genom bosättningens närhet till floden varit en naturlig strategi mer byttes ut mot jakten. Det kan ha urholkat den arbets- och symboliska homogenitet som fisket skapade och kan också ha ökat arbetsdelningen och därmed gett tydligare grupperingar i samhället Lepenski Vir.

Det kan därför vara möjligt att de skulpturer som liknade både människa och fisk inte skapades och användes för att markera Lepenski Virs identitet, utan identiteten hos vissa delar av Lepenski Vir – de delar som av olika anledningar höll kvar vid denna tradition. Dušan lade fram en liknande tolkning 2005 då han menade att det var de döda anfäderna som tillsammans

⁹¹ Dušan 2005, s. 46.

med den vandrande fisken materialiserades som en hybridvarelse i skulpturerna.⁹² Utan att ha några anspråk på att genomföra en konstvetenskaplig bildanalys vill författaren till denna uppsats ändå framlägga en annan tolkning, nämligen att skulpturerna kanske inte föreställde en fisk- och människoliknande *figur* utan en – levande – människa som “porträtterade” sig med fiskdrag för att tydliggöra dennes koppling till fisken och fisket som traditionsbärare och syssla. Oavsett vilken tolkning av skulpturerna, och det finns en stor mängd sådana, som kan anses mest trolig är det ändå högst troligt att dessa hade en viktig funktion som bärare av gemensam identitet, oavsett om detta uppvisande vändes utåt andra grupper eller inåt den egna gruppen. Durkheim menade att kollektiva föreställningar som idéer, ideal eller känslor endast uppstod när de förankrades i antingen en “levande” form som rörelser, ljud eller ord eller i materiella objekt som kan symbolisera dessa föreställningar utåt.⁹³

Varför sker då denna sociala transformering? En bakomliggande orsak kan vara att det kan ha skett en förändring av *behovsbilden* som inte dåvarande sociala strukturer kunde tillfredsställa hos vissa delar av invånarna, vilket kan ha bidragit till att dessa försök att ena gruppen genom gemensamt upplevda bilder, som fisken, troligen misslyckades på grund av att det inte fanns en gemensam kraftansträngning bakom. Kanske fanns det inget intresse bland de nya generationerna att reproducera dessa i samma form som tidigare. Durkheim menade i *The division of labour in society* att en människas förutsättningar för att kunna fylla en viss funktion, det vill säga dennes medfödda förmågor, inte egentligen alls beror på dennes faktiska omständigheter utan de omständigheter dess förfäder levde under. Denna “kontroll” från det förflutna skapar då ett kollektivt medvetande som eventuellt förhindrar förändring.⁹⁴ Det är därför möjligt att traditionerna reproducerades men att deras ursprungskaraktär allt mer förändrades och en social transformering var därmed ett faktum. Anthony Giddens menade att de sociala system som människor lever i inte *skapats* av människors (medvetna) handlande, men att människor *reproducerar* dessa system genom praxis.⁹⁵

Traditionerna i Lepenski Vir reproducerades genom alla Lepenski Virs sekvenser, men däremot fick dessa traditioner ett nytt utseende och innebörd allt eftersom nya generationer (eller grupper) valde, eller var tvungna, att göra dessa förändringar. Giddens menar också att det krävs förändringar i vissa nyckelinstitutioner innan långsiktiga och dynamiska förändringar (i ett socialt system) kan ske.⁹⁶ Institutioner definieras av Giddens som de mest

⁹² Dušan 2005, s 57.

⁹³ Durkheim 1914, s. 335–336.

⁹⁴ Durkheim 1893, s. 304.

⁹⁵ Giddens 1984, s.171.

⁹⁶ Giddens 1984, s. 246.

hållbara attributen som finns i det sociala livet – alltså de bruk och traditioner, exempelvis familjebildning, som är mest utbredda i den samhälleliga helheten.⁹⁷ I fallstudien Lepenski Vir har vi kunnat se förändringar i tre “institutioner”; näringsstrategin (ekonomi), bosättningen (hem) och gravskicket (ideologi). Det är troligt att Lepenski Vir var en bosättning med en periodvis stark och dynamisk kultur under de mesolitiska Lepenski Vir I och II. Det råder en förhållandevis stor forskningskonsensus om att bosättningens invånare ingick i ett komplext system av arbetsorganisation (se fisket ovan), ceremoniell verksamhet och symboliska uttryck, särskilt under de mesolitiska perioderna.⁹⁸ Detta system bör dock ha varit beroende av en viss inbördes balans, så det är möjligt att alla delar av systemet påverkades, även när endast en del förändrades.

Lepenski Vir var en bosättning som ur många aspekter förändrades under den långa tid som den var i bruk, vilket i sig vare sig är ovanligt eller något som behöver bero på några särskilda eller omvälvande (eller för den delen revolutionsliknande) omständigheter. Snarare kan det kanske sägas vara det som Giddens beskrev som de vardagliga sedvänjorna som förändrades i Lepenski Vir, vilket kom att leda till ett allt mer förändrat samhälle.

AVSLUTANDE DISKUSSION OCH SAMMANFATTNING

Samhällen förändras även om dess traditioner reproduceras, och det gjorde också Lepenski Vir. Uppsatsförfattaren har genom arbetet försökt påvisa att dessa förändringar i en kultur dock inte behöver vara resultatet av påtryckningar eller stress orsakat av kontakt med andra kulturer, även om det naturligtvis kan vara det. Oavsett detta kan det vara intressant att betrakta dessa förändringar som symptom på ett delat jägar-samlar-fiskarsamhälle, där det inte nödvändigtvis är den traditionsbärande delen som *misslyckades* med att reproducera sitt samhälles nyckelfunktioner utan kanske istället en annan, kanske yngre, mer dominerande eller numerärt större, del av samma samhälle som inte *önskade* reproducera vissa traditioner, normer och värderingar. Således kunde en del av bosättningens invånare strävat efter en ökad arbetsdelning som kanske innebar högre levnadsstandard och/eller andra sociala möjligheter samtidigt som en annan del av invånarna höll kvar vid floden, fisken och fisket som bärare av en identitet och som en traditionell sysselsättning som allt mer kom att marginaliseras. På grund av detta kan det ha uppstått behov hos den senare gruppen att manifesteras den identitetsskapande fisken på bland annat skulpturer. Efter detta arbete finner författaren det rimligt att det mesolitiska jägar-samlar-fiskarsamhället Lepenski Vir från början var ett

⁹⁷ Giddens 1984, s. 17, 24.

⁹⁸ Tringham 2000, s. 41.

relativt homogent samhälle som alltmer, ju mer komplex bosättningens sociala struktur blev, upplevde en utebliven eller förändrad social reproduktion samtidigt som en social transformering och ett behov av identitetsstärkande uttryck uppträdde. Om det inte fanns en nyrekrytering av människor som kunde reproducera traditioner kunde de heller inte reproduceras, i alla fall inte i den ursprungliga formen, vilket alltså kan ha varit det som hände i Lepenski Vir.

De traditioner som funnits från början när bosättningen endast utgjordes av en smal strandremsa utvecklades och förändrades under mesolitikum, för att helt försvinna under neolitikum. De människor som levde mellan skogen och floden är borta i likhet med bosättningen i sig. Att tolka människors beteende och avsikter kan vara högst problematiskt även om man har tillgång till deras egna berättelser, Att göra det utefter materiell kultur kan därför anses än mer problematiskt och tolkningsavhängigt. Dock är det just de ibland djärva tolkningar som kommer ur arkeologin som i bästa fall kan väcka de stumma föremål som vi kallar materiell kultur till liv så att en levande kultur visar sig.

Vidare forskning

Forskningen kring både Lepenski Vir och flera andra mesolitiska bosättningar i Järnportsregionen visar att det generellt läggs ett större fokus på interaktioner och konflikter mellan jägar-samlare och jordbrukande grupper än på den sociala dynamik som dessa respektive grupper kan ha upplevt internt. Det finns ibland en hållning inom arkeologin att se tydliga motsättningar mellan dessa grupper, istället för att undersöka hur deras inhemska sociala system kan ha sett ut och vad detta innebar för övergången till jordbruket snarare än tvärtom. Det är min egen förhoppning att i framtiden utveckla förklaringsmodeller som hjälper fram dessa perspektiv på utvecklingen under mesolitikum och neolitikum genom studier av även andra jägar-samlarsamhällen och djupare undersökningar av vilka förändringar – inre eller yttre – som är nödvändiga för att ett traditionellt samhälle skall ändras eller marginaliseras.

BIBLIOGRAFI

Litteratur

- Chapman 1993 Chapman, J. 1993. Social Power in the Iron Gates Mesolithic. I: Chapman, J. & Dolukhanov, P. (red) *Cultural Transformations and Interactions in Eastern Europe*. Worldwide Archaeology Series 6. Aldershot.
- Chapman 2000 Chapman, J. 2000. *Fragmentation in Archaeology: People, Places and Broken Objects in the Prehistory of South Eastern Europe*. London.
- Durkheim 1893 Durkheim, É. 1893. *The Division of Labor in Society*. Upplaga från 1964 i översättning till engelska av Simpson, G. Originaltitel *De la division du travail social*. New York.
- Durkheim 1897 Durkheim, É. 1897. *Självordet*. Upplaga från 1930 i översättning av Johansson, M. Originaltitel *Le Suicide*. Svensk utgåva 1983. Lund.
- Durkheim 1914 Durkheim, É. 1914. The Dualism of Human Nature and Its Social Conditions. I: Wolff, K.H. (red) *Essays on Sociology and Philosophy*. 1964. New York.
- Giddens 1984 Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society*. Cambridge.
- Giddens 1989 Giddens, A. 1989. *Sociology*. Cambridge.
- Parsons 1960 Parsons, T. 1960. Durkheim's Contribution to the Theory of Integration of Social Systems. I: Wolff, K.H. (red) *Essays on Sociology and Philosophy*. 1964. New York.
- Radovanović 1996 Radovanović, I. 1996. *The Iron Gates Mesolithic*. International Monographs in Prehistory, Archaeological Series 11. Ann Arbor.
- Srejović 1972 Srejović, D. 1972. *Lepenski Vir*. London.
- Tringham 2000 Tringham, R. 2000. Southeastern Europe in the Transition to Agriculture in Europe: Bridge, buffer or mosaic. I: Price, T.D. (red) *Europe's first farmers*. 2000. Cambridge.
- Whittle 1996 Whittle, A. 1996. *Europe in the Neolithic: The Creation of New Worlds*. Cambridge.
- Whittle 2003 Whittle, A. 2003. *The Archaeology of People: Dimensions of Neolithic Life*. London.
- Artiklar**
- Bonsall et al 2002 Bonsall, C., Macklin, M.G., Payton, R.W. & Boroneant, A. 2002. Climate, floods and river gods: environmental change and the Meso-Neolithic transition in southeast Europe. *Before farming* 2002:3-4.
- Dušan 2005 Dušan, B. 2005. Body Metamorphosis and Animality: Volatile Bodies and Boulder Artworks from Lepenski Vir. *Cambridge Archaeological Journal* 15:1.